

DE
GRAND
TOUR
IN
ITALIË

Leesexemplaar

LUC VERHUYCK

DE
GRAND
TOUR
IN
ITALIË

Onderweg in het mooiste land van Europa

P E L C K M A N S

Voor Gerda Goossens

*Een mens die niet in Italië is geweest,
zal altijd een gevoel van minderwaardigheid hebben omdat
hij niet gezien heeft wat een mens zou moeten zien.*

SAMUEL JOHNSON (1709-1784)

Open mijn hart en u zult erin gegrift zien staan: Italië.

ROBERT BROWNING (1812-1889)

Inhoud

Woord achteraf	9	Palazzo della Signoria of Palazzo Vecchio	70
Inleiding	11	Palazzo Pitti	73
Assisi	19	Piazza del Duomo	75
Bologna	23	Piazza della Repubblica	78
Algemeen	23	Piazza della Santissima Annunziata	79
Bezienswaardigheden	26	Piazza della Signoria	82
En verder	31	Ponte Vecchio	84
Bomarzo	37	San Lorenzo	85
Capri	39	Santa Croce	87
Carrara	43	Santa Maria del Fiore of de Dom van Firenze	90
Firenze/Florence	44	Santa Maria Novella	93
Algemeen	44	Santissima Annunziata	94
Calcio Storico	45	Herculaneum	97
Scoppio del Carro	45	Napels	101
Baptisterium of San Giovanni	46	Algemeen	101
Boboli-tuinen	50	Napels zien en dan sterven	
Corridoio Vasariano	52	San Gennaro en het bloedwonder	104
Galleria degli Uffizi	54	Basilica di Santa Chiara	106
Galleria dell'Accademia	56	Cappella Sansevero	106
Loggia dei Lanzi	57	Castel dell'Ovo	107
Medici-kapellen of Cappelle Medicee	59	Castel Nuovo of Maschio Angioino	108
Mercato Nuovo	61	Dom van Napels	109
Museo del Bargello	62	Galleria Umberto I	111
Museo dell'Opera del Duomo	64	Museo Archeologico Nazionale di Napoli of MANN	112
Museo di San Marco	66	Museo di Capodimonte	117
Orsanmichele	68	Museo e Certosa di San Martino	118

- Palazzo Reale** 118
Piazza del Gesù Nuovo 120
Piazza del Plebiscito 121
Piazza San Domenico 121
Real Teatro di San Carlo 122
San Domenico Maggiore 123
Spaccanapoli 124
Via dei Tribunali 127
- Orvieto** 129
- Ostia Antica** 133
- Paestum** 136
- Pisa** 138
Algemeen 138
Baptisterium 140
Campo Santo 141
Dom 142
Toren van Pisa 144
- Pompei** 149
- Ravenna** 154
Algemeen 154
Bezienswaardigheden 155
Graf van Dante 160
Piazza del Popolo 161
- Rome** 163
Algemeen 163
 SPQR 166
Ara Pacis 167
Aureliaanse Muur 168
Aventijn 169
Campo dei Fiori 170
Capitolijnse Musea 171
Capitool 174
Catacomben 176
Circus Maximus 178
Colosseum 180
Engelenbrug en Engelenburcht 186
- Fontana del Mosè of Fontana dell'Acqua Felice** 189
Forum Boarium en Bocca della Verità 189
Forum Romanum 192
Forum, Zuil en Markten van Trajanus 200
Galleria Borghese 202
Il Gesù 205
Getto 207
Kapucijner crypte 208
Largo di Torre Argentina 208
Monument voor Victor Emanuel 209
Olifantje van Bernini 211
Palatijn 212
Palazzo Barberini 213
Palazzo Massimo alle Terme 214
Palazzo Spada 215
Pantheon 216
Piazza del Popolo 218
Piazza della Repubblica 220
Piazza Farnese 221
Piazza Mattei 223
Piazza Navona 223
Piazza Venezia 227
Piramide van Cestius 228
Quirinaal 229
San Clemente 231
San Luigi dei Francesi 232
San Pietro in Vincoli 233
Sant'Agostino 235
Sant'Andrea della Valle 236
Sant'Ignazio 237
Santa Maria degli Angeli e dei Martiri 238
Santa Maria della Concezione 239
Santa Maria della Vittoria 240
Santa Maria in Aracoeli 241
Santa Maria in Trastevere 243
Santa Maria Maggiore 244
Santa Maria sopra Minerva 247
Scala Santa 248
Sint-Jan van Lateranen 250

- Sint-Paulus-buiten-de-muren 254
 Spaanse Trappen 255
 Theater van Marcellus 260
 Thermes van Caracalla 260
 Tibereiland 263
 Trevifontein 264
 Triomfboog van Constantijn 266
 Via Appia 267
 Via dei Fori Imperiali 270
 Via della Conciliazione 272
 Villa Farnesina 273
- Vaticaanstad** 275
 Beknopte geschiedenis van het
 pausdom 275
 Algemeen 276
 Heilig Jaar 278
 Sint-Pietersbasiliek 280
 Sint-Pietersplein 286
 Sixtijnse Kapel 290
 Vaticaanse Musea 293
 Zwitserse Garde 298
- San Gimignano** 301
- Siena** 304
 Algemeen 304
 Palio 305
 Dom en Baptisterium 308
 Piazza del Campo 311
- Solfatara** 314
- Tivoli** 317
 Villa Adriana 317
 Villa d'Este 319
- Venetië** 321
 Algemeen 321
 Acqua alta 325
 Altana's 326
 Gondels 327
 Scuole 330
 Waterputten 331
- Arsenaal 331
 Basilica di San Marco 333
 Ca' d'Oro 335
 Ca' Pesaro 337
 Ca' Rezzonico 337
 Campo Bandiera e Moro 338
 Campo dei Mori 340
 Campo Manin 341
 Campo Sant'Angelo 341
 Campo Santi Giovanni e
 Paolo 342
 Campo Santo Stefano 343
 Canal Grande 344
 Corte Seconda del Milion 346
 Fondazione Querini
 Stampalia 347
 Gallerie dell'Accademia 348
 Getto 350
 Guggenheim 351
 Harry's Bar 352
 Madonna dell'Orto 353
 Murano, Burano, Torcello 354
 Museo Correr 356
 Palazzo Ducale 357
 Palazzo Fortuny 362
 Palazzo Grassi 363
 Piazza San Marco 363
 Punta della Dogana 367
 Rialto 367
 Santa Maria del Giglio 370
 Santa Maria Gloriosa dei Frari 371
 Santi Giovanni e Paolo 375
 Santo Stefano 377
 Scuola Grande di San Rocco 378
 Teatro La Fenice 380
 Teatro Malibran 381
- Verona** 383
- Vesuvius** 388
- Register** 391

Woord achteraf¹

Met dit boek willen we tegemoetkomen aan de vraag van veel Italiëreizigers die ooit een Romereis met de school gemaakt hebben of dat nog zullen doen. Het richt zich echter ook tot diegenen die hun Romereis om wat voor reden dan ook gemist hebben of aan zich voorbij hebben zien of laten gaan. Een derde doelgroep zijn de leraren die het veeleisende engagement op zich nemen om een dergelijke reis te organiseren en/of te begeleiden.

We hebben geprobeerd om de belangrijkste Italiaanse steden en plaatsen die tijdens die reizen aangedaan worden aan bod te laten komen, al zijn we er ons van bewust dat we daar selectief mee moesten omspringen, kwestie van het boek niet al te lijvig te maken. Een exhaustieve cultuurgids van Italië hebben we niet willen schrijven en er zullen dus locaties ontbreken waar een of andere school toch naartoe gaat. Dat zou Turijn of Milaan kunnen zijn, Genua of Padua, Parma of Arezzo, Palermo of Agrigento; maar we moesten prioriteit geven aan de plaatsen die het vaakst op het programma staan van een dergelijke Italiëreis. De grote cultuursteden krijgen daarom vanzelfsprekend de meeste aandacht, maar ook daar moesten bepaalde plekken onbehandeld blijven.

Een dergelijke Italiëreis wordt soms een ‘Romereis’ genoemd en dus beschrijven we van Rome, de bakermat van onze beschaving, het grootste aantal monumenten en bezienswaardigheden. De meeste Italiëreizen doen ook Firenze/Florence, Venetië of Napels aan. Ook die krijgen daarom voldoende ruimte.

¹ Ik gebruik deze woorden als postume hommage aan mijn geliefde broer Paul die zijn eminente boek *Minuten Middeleeuwen* (2018) laat beginnen met een *Woord achteraf*, omdat die inleidende woorden tot een boek inderdaad en effectief pas achteraf, dit is na het voltooien van een werk, worden geschreven en vervolgens vooraan in het boek een plaats krijgen.

Alle plaatsen die beschreven worden hebben we alfabetisch gerangschikt, maar af en toe hebben we ervoor moeten kiezen om algemenere zaken los te koppelen van de echte locaties. Zo hebben we bij Firenze bijvoorbeeld het stukje over de Scoppio del Carro, bij Rome het kapitteltje over SPQR, bij Siena het artikelje over de Palio, bij Venetië de hoofdstukjes over Acqua alta, Altana's, Gondels, Waterputten en Scuole, en nog een paar andere bij enkele steden, uit het alfabet gelicht en ze vrijwel meteen onder de stadsnaam ondergebracht.

Precies omdat de hoofdbestemming altijd Rome is, hebben we Vaticaanstad ook onder Rome opgenomen. In wezen is het een zelfstandige staat, maar louter geografisch is het een door Rome omsingeld eiland dat vast deel uitmaakt van een Rome-reis.

Tussen haakjes geplaatste paginanummers in de tekst verwijzen naar een passage elders in het boek die over een of ander aspect meer informatie verschaft.

Een handig register achter in het boek biedt de mogelijkheid om snel uitsluitel te krijgen over op welke pagina's een en ander aan bod komt.

Hoe het ook zij, we zijn ervan overtuigd dat wie aan de hand van dit boek een gedeelte van Italië wil verkennen, een prachtige, gevarieerde en informatieve 'Romereis' zal maken.

Geniet ervan, het is er nog niet te laat voor. Een dergelijke Grand Tour door het mooiste land van Europa loont altijd de moeite.

Luc Verhuyck

Inleiding

Om alle misverstanden te vermijden: dit is geen geschiedenis van de Grand Tour. Dit is een boek over *jouw* en *mijn* Grand Tour, dat wil zeggen de reis naar Italië die we, jij en ik, tijdens onze middelbare schooltijd gemaakt hebben of nog zullen maken en die gemeenzaam weleens de ‘Romereis’ genoemd wordt. Een dergelijke reis, die je normaal maakt in het laatste jaar van de middelbare school (al zijn er scholen waar ze in het vierde of vijfde jaar georganiseerd wordt, een enkele keer zelfs in het derde jaar), is eigenlijk de moderne en hedendaagse versie van de Grand Tour. De Grand Tour is de reis die in de vorige eeuwen gemaakt werd door welgestelde, aristocratische Britten ter afronding en vervolmaking van hun opleiding en opvoeding. Dat verschijnsel heeft om zich heen gegrepen en is over grote delen van West-Europa verspreid geraakt.

Elke school vult die reis op haar eigen manier in. Veel hangt af van de directie, van het gehele schoolbeleid, van de gehuldigde pedagogische visie, van de motivatie en het engagement van de organiserende leerkrachten. Sommige scholen bieden die reizen niet aan; ze geven als reden op dat een school geen reisbureau moet zijn. Dat is correct, maar dat zou geen betrekking mogen hebben op de Romereis voor laatstejaarsleerlingen. Dat een school geen skivakanties hoeft aan te bieden, lijkt vanzelfsprekend, maar veel scholen doen het toch. En ze organiseren voor jongere leerlingen uit lagere jaren stedenreizen naar Londen of Parijs onder het mom dat die het vreemdetalenonderwijs ten goede komen, wat maar in beperkte mate waar is want uiteraard spreken de leerlingen onder elkaar hun moedertaal. En in hoeverre ze aan het woord komen in gastgezinnen is moeilijk meetbaar. Ik heb ooit een leraar Duits horen beweren dat zijn leerlingen tijdens een daguitstap naar Keulen in de bus Duits spraken. De aansteller!

Lange tijd is men van mening geweest dat een Italiëreis alleen maar moest worden aangeboden aan leerlingen die een klassieke opleiding volgden, met in ieder geval Latijn en eventueel ook Grieks. De andere leerlingen van algemeen vormend onderwijs vielen uit de boot en leerlingen uit technische of beroepsrichtingen kwamen al helemaal niet in aanmerking, omdat men er ten onrechte van uitging dat dergelijke reizen buiten hun belangstelling vielen. Met de democratisering van het gehele onderwijs is men daar gelukkig van afgestapt.

Maar het blijft toch verbazen dat veel scholen voorbijgaan aan de vormende waarde van specifiek een Italiëreis. Zij pakken het anders aan en bieden alternatieve bestemmingen aan. Ze gaan met hun leerlingen naar Barcelona, Praag, Wenen, Kopenhagen, Moskou of New York – op zich natuurlijk best boeiende bestemmingen – of ze bieden natuurreizen aan met bergwandelingen, boottochtjes en gezellige avonden in lokale kroegen. Ook daar zijn de leerlingen laaiend enthousiast over, want voor hen is de eerste opzet van een dergelijke reis plezier maken met de vrienden en vriendinnen, als het even kan met vrije avonden en gezellige feestjes op de kamers. Dat reizen van die aard behalve prettige herinneringen en gekke foto's weinig bijbrengen wordt al snel uit het oog verloren. Maar plezierig was het wel.

Jammer genoeg ontsnappen ook de Italiëreizen niet helemaal aan die trend, die immers eigen is aan de leeftijd van de leerlingen. In een overigens enthousiast verslag van een Rome-reis voor scholieren van een voorlaatste jaar schreef een leerling als besluit: “Maar het absolute hoogtepunt waren toch onze vrije avonden, als we met vrienden en vriendinnen mochten uitgaan.” Voorwaar een blijk van grote motivatie!

Hoe vaak heb ik bij het begeleiden van cultuurreizen voor volwassenen naar Italiaanse kunststeden van deelnemers de opmerking gehoord dat ze vroeger – lang geleden, in hun schooltijd – al in Rome, Firenze, Venetië, Napels of Pompei geweest waren, maar zich daar weinig van herinnerden omdat ze te weinig belangstelling hadden getoond voor de cultuur en zich vooral goed geamuseerd hadden, want dat was de belangrijkste doelstelling. Anderen betreuren dat ze destijds niet aan de reis hadden deelgenomen omdat ze er de voorkeur aan gaven om met hun vrienden te gaan skiën of gewoon ‘omdat ze daarboven ston-

den', ook een vertrouwde pose. Mensen die in dat geval zijn of zich daarin herkennen, hebben met dit boek de kans om hun Italiëreis, hun Grand Tour, te herbeleven of er vooralsnog aan te beginnen. We hebben er namelijk naar gestreefd de belangrijkste locaties die scholen tijdens een dergelijke reis aandoen, in dit boek opnieuw onder de aandacht te brengen.

Wellicht is de belangstelling voor de Italiëreis of de Romereis inderdaad groter bij leerlingen die een klassieke studierichting hebben gevolgd. Geregeld steekt immers de discussie over de vormende waarde van Latijn en Grieks de kop op. Tegenstanders zijn meestal diegenen die nooit Latijn of Grieks geleerd hebben, of eraan begonnen zijn en vaak door gebrek aan inzet, discipline en volharding afgehaakt hebben. Men verliest daarbij graag uit het oog dat onze hele maatschappelijke structuur en ons wereldbeeld gebaseerd zijn op de antieken en dat onze cultuur haar wortels heeft in de klassieke oudheid, toen Latijn en Grieks nog levende talen waren. Dat zijn ze in wezen nog. Het verbasteren van Latijn leverde ons Frans, Italiaans, Spaans, Portugees en Roemeens op, en het oud-Grieks is bijna naadloos overgegaan in modern Grieks en gebruikt nog steeds hetzelfde alfabet. Bovendien bevorderen Latijn en Grieks het analytisch en kritisch denken. Is dat een ontkenning van wiskunde en wetenschap? Hoegenaamd niet, maar wie Latijn en/of Grieks geleerd heeft, staat nog een stapje verder. 'Tijdverlies', vinden de tegenstanders, men zou die vele uren beter besteden aan andere nog levende vreemde talen of aan techniek en wetenschap, aan economie of wiskunde. Of ze vinden Latijn en Grieks te elitair, nog zo'n cliché, want in elke school waar klassieke studies worden aangeboden valt op dat in het algemeen de sterkste leerlingen in die klassieke afdelingen zitten, wat niet betekent dat er geen sterke leerlingen zijn die Latijn en/of Grieks opzettelijk vermijden.

De Engelse auteur en wetenschapper Francis Bacon (1561-1626) schreef al in 1616 in zijn essay *Of Travel* dat wie een leidinggevende functie in de maatschappij ambieerde, er goed aan deed om naar het buitenland te reizen en daar ervaringen op te doen. Bacon is niet zomaar de vader van de empirische wetenschap. Door de steeds toenemende invloed van gedrukte documenten (boeken, tijdschriften, kranten) kwamen er ook hoe langer hoe

meer persoonlijke reisverslagen binnen het bereik van eenieder. Daarin stonden algemene beschrijvingen van allerhande locaties en plaatsen, maar ook meer specifieke van bepaalde sites, kunstcollecties, schilderijen, beeldhouwwerken of gebouwen. De Italiaanse cultuur bij uitstek kwam daaruit naar voren als superieur en normatief. Dat werkte intrigerend en uitnodigend, in die mate dat hoe langer hoe meer mensen de beschreven attracties met eigen ogen wilden zien. Dat begon met kunstenaars, schilders en schrijvers, maar breidde zich later ook uit tot andere lieden die belangstelling hadden voor cultuur en andere landen. Zo sloeg de gewoonte vanuit Engeland over naar Frankrijk, Duitsland, de Nederlanden, Denemarken, Zweden, Polen...

De fotografie was nog niet uitgevonden en men moest het doen met reisverslagen, brieven, dagboeken en tekeningen, etsen, gravures of houtsneden die vaak van slechte kwaliteit waren. Dat had wel als gevolg dat de confrontatie met het origineel een mens volkomen kon overweldigen. In zijn schitterende essay 'De ideale toerist' uit zijn boek *Wandelingen door Rome* schreef Godfried Bomans al in 1956: 'Vroeger kon men een ontwikkeld man zijn en toch van Michelangelo's "Mozes" een klap op zijn hoofd krijgen. Shelley kon zich niet goed houden, toen hij de "Apollo van Belvédère" zag en zelfs Byron sprongen de tranen in de ogen, toen hij voor het eerst tegenover de Pietà in de Sint-Pieter stond. De houtsneden in die tijd waren zó erbarmelijk, dat het origineel altijd een verrassing bleek.'

Diezelfde vaststelling ligt ook aan de basis van het zogenaamde syndroom van Stendhal, de diagnose voor een complete fysieke verzwakking door al te hevige esthetische ontroering (p. 87).

Kinderen van welstellende, meestal adellijke Britten die hun schoolse opleiding achter de rug hadden, werden op het einde van deze vorming en op de drempel van hun volwassenheid door hun ouders naar Italië gestuurd om er kennis te maken en geconfronteerd te worden met de cultuurschatten van de oudheid en de renaissance en de wortels van de westerse beschaving. Deze jongeren gaven aan hun reis niet altijd de invulling die hun ouders voor ogen stond. Aanvankelijk was die ontdekkingsstocht enkel voor jongens weggelegd en werden alleen Frankrijk en Italië bezocht. Griekenland, dat lang onder Turkse

heerschappij heeft gestaan, kwam daar slechts later bij. Pas na vele jaren kregen ook meisjes uit de betere standen dezelfde gelegenheid. Wie over land reisde nam er gewoonlijk ook Parijs nog bij, want Frans kunnen spreken verhoogde iemands aanzien. Vanaf circa 1750 gingen ook volwassenen, wier opvoeding dus eigenlijk al voltooid was, en ook vrouwen dezelfde reizen maken, al verschoof het accent van kunst en cultuur opdoen naar ontspanning en amusement.

Het begrip Grand Tour – de benaming ziet er Frans uit, maar dient eigenlijk op zijn Engels te worden uitgesproken – werd voor het eerst gebruikt door de rooms-katholieke priester Richard Lassells (1603?-1668) in zijn reisboek *The Voyage of Italy*, dat pas postuum verscheen in 1670. Dat boek lag aan de basis van een trend die zich snel ontwikkelde en markeerde tegelijkertijd het begin van het toerisme. Voordien was dat soort reizen een verschijnsel dat niet bestond. Tot dan werd er alleen gereisd om een pelgrimstocht te ondernemen, voor studiedoel-einden van welke aard ook, als diplomatieke missie, voor zaken, om oorlog te voeren... maar vrijwel nooit alleen voor het plezier, om andere culturen te leren kennen of ervaringen op te doen. Rome was de Heilige Graal van de Grand Tour. Iedereen die iets betekende reisde naar Rome om bij te leren, om zich verder te ontwikkelen, en keerde naar huis terug om op te scheppen over wat hij allemaal gezien had.

Dr. Samuel Johnson schreef: 'Een mens die niet in Italië is geweest, zal altijd een gevoel van minderwaardigheid hebben omdat hij niet gezien heeft wat een mens zou moeten zien.' De ironie druipert ervan af. Johnson is namelijk nooit in Italië geweest.

Een dergelijke Grand Tour duurde over het algemeen minstens zes maanden, wat kon oplopen tot twee jaar of zelfs meer, met pieken tot vijf jaar. Een mogelijke reiziger moest dus niet alleen over voldoende tijd beschikken, maar ook over voldoende financiële middelen en als het even kon over goede connecties. Als je dan weet dat de meesten die een dergelijke reis ondernamen ook nog een of meer bedienden en/of een hele hofhouding meenamen, dan is het duidelijk dat dit soort reizen beperkt was tot

de adel en de upper class, want niet alleen de reis en het verblijf kostten veel geld, maar ook de bedienden moesten worden betaald.

En wees er maar zeker van, ook toen al ging de belangstelling verder dan alleen maar de cultuur. Van bij het begin toonden deze jongelui – ze waren gewoonlijk achttien tot twintig jaar oud – immers evenveel of meer belangstelling voor de geneugten van een dergelijke reis. De vrouwen en courtisanes, het eten en de drank, het comfort van de herbergen, de mode, de kleding, de gezondheid, de manier van reizen (per schip, met de trekschuit, te paard of per koets, met de postkoets of diligence), het klimaat en de atmosferische omstandigheden, de toestand van de wegen, de kroegen, gokken, kaarten, dobbelen, schaken, biljarten, tennissen, badminton: het hoorde er allemaal bij. En talrijk waren ook zij die een of andere venerische ziekte opliepen.

Daarom dat de jongelui vaak begeleid werden door een tutor van onberispelijke reputatie (in de volksmond een *bear-leader* genoemd) die hen op het juiste cultuurpad moest houden en tevens chaperon, beschermer, toezichter, compagnon en reisgezel moest zijn; of door een zogenaamde *cicerone*, een gids die de reizigers begeleidde in musea en galerijen en op de hoogte was van archeologie, de antieke wereld, geschiedenis, kunst en cultuur.

De term Grand Tour had dus, zoals gezegd, in eerste instantie betrekking op Britten uit de hogere klassen die gedurende langere tijd door Italië (en bij uitbreiding door Frankrijk, Griekenland, de Nederlanden, Zwitserland, Oostenrijk, Duitsland...) reisden met de bedoeling om hun culturele bagage op te vijzelen, hun talenkennis bij te spijkeren en contacten te leggen met vreemde aristocratieën. Ruwweg heeft het verschijnsel van de Grand Tour bestaan van circa 1660 tot circa 1840, toen de verspreiding van de spoorweg reizen een flink stuk toegankelijker maakte. Vanaf dat laatste jaar kregen Rome en andere Italiaanse cultuursteden een nieuw type bezoekers: niet alleen nog pelgrims maar plezierreizigers, mensen die we nu toeristen noemen, voor wie het reizen een doel op zich werd. De glorie tijd van de Grand Tour valt in de tweede helft van de achttiende eeuw, ruwweg van 1765 tot 1795. Het aantal Britten dat in die periode door Italië reisde bereikte gemakkelijk de tienduizend.

Aan de Grand Tour ontlenen we trouwens het woord ‘toerist’. De jongelui die een Grand Tour maakten, hielden meestal een soort dagboek bij, schreven lange brieven naar het thuisfront of maakten een reisverslag. Ze werden in 1814 in de Londense *Quarterly Review* (eerste uitgever John Murray), die bestaan heeft van 1809 tot 1967, een beetje smalend ‘tourists’ genoemd; het was daar dat het woord voor het eerst gebruikt werd.

Of ze zich nu over land of over zee verplaatsten, beide manieren van reizen, hielden risico’s in en confronteerden de *tourists* met moeilijkheden. Over land riskeerden ze niet alleen overvallen te worden door struikrovers, maar ze moesten ook de Alpen over, wat een slopende en veeleisende onderneming was. Per schip riskeerden de reizigers aanvallen van piraten en zeerovers, of ze kregen te maken met storm en ontij of juist met een gebrek aan wind. Tot de uitrusting behoorden dus gewoonlijk ook een paar pistolen en een kistje met medicijnen tegen courante ongemakken.

Zij die een Grand Tour maakten of gemaakt hadden, keerden meestal naar huis terug met kisten vol boeken, met kunstwerken, wetenschappelijke instrumenten, met artefacten als snuifdozen, presse-papiers, huisaltaren, fonteinen, beeldjes, medailles, munten... om daarmee hun kabinetten, bureaus, studievertrekken, bibliotheken, salons, galerijen en tuinen op te fleuren. Zeer populair waren landschappen of stadsgezichten (zogenaamde *vedute*) en portretten van zichzelf in een historische setting. Sommige kunstenaars – zoals Carlo Maratta, Pompeo Batoni, Canaletto, Bernardo Bellotto, Giovanni Pannini, Francesco Guardi... – grosierden daarin, leefden ervan en ontlenen er soms hun faam en reputatie aan. Zij die minder te spenderen hadden moesten het doen met etsen van bijvoorbeeld Giovanni Battista Piranesi.

De skyline van Assisi met San Franciscoklooster en -basiliek
WIKIMEDIA COMMONS - ROBERTO FERRARI

Assisi

Assisi (soms ook wel Assisië) is een middeleeuws stadje in Umbrië met circa 28.000 inwoners dat gebouwd is op een heuvel, de Monte Subasio. De Romeinse elegische dichter Propertius (tussen 55 en 43 v.Chr.-tussen 15 en 3 v.Chr.) is er geboren. In de oudheid was Assisi een welvarende stad, maar in 545 werd ze verwoest door de Ostrogoten van Totila. In de middeleeuwen was de stad vaak in conflict met het nabije Perugia. Assisi is echter vooral bekend omdat Sint-Franciscus en de Heilige Clara ervan afkomstig zijn. Daardoor is het een veel bezochte bedevaartplaats.

Vanaf de Porta Nuova kom je al snel langs de **Piazza Santa Chiara** met de gelijknamige basiliek uit 1257-1265, met een sobere gevel in rozige steen. Links van die gevel vallen ook de steunberen op. In de crypte is het gebalsemd lichaam van de Heilige Clara bijgezet. In de Kruisigingskapel is het romaanse crucifix te zien dat tot Franciscus gezegd zou hebben: 'Ga, Francesco, en bouw mijn huis weer op', wat hij aanvankelijk letterlijk interpreteerde. Nadien begreep hij dat Christus hem had gevraagd om spirituele vernieuwing in de Kerk te brengen. Vanaf de Piazza Santa Chiara heb je een mooi uitzicht op het hoog boven de stad gelegen kasteel van Rocca Maggiore en aan de andere kant over de vallei.

Het centrum van Assisi is de aantrekkelijke **Piazza del Comune**, waar in de oudheid het Romeinse forum lag. Bij het betreden van het plein kom je meteen langs een grote fontein, de **Fontana dei Tre Leoni**. Opvallend zijn even verder de zes Korinthische zuilen van de Tempel van Minerva uit de tijd van keizer Augustus, die nu de voorhal vormen van de **Santa Maria sopra Minerva**. Links van de kerk trekt de massieve toren, de **Torre del Popolo**, de aandacht en het dertiende-eeuwse **Palazzo del Podestà**. Aan de overzijde ligt het **Palazzo dei Priori** uit 1337, dat nu dienstdoet als stadhuis.

De **Basilica di San Francesco**, die je al vanaf grote afstand op de heuvel ziet staan, is de belangrijkste attractie van Assisi. De basiliek, die bestaat uit twee kerken boven elkaar en een crypte, werd opgericht boven het graf van Sint-Franciscus (1182-1226).

Franciscus werd geboren als Giovanni di Pietro Bernardone. Zijn moeder, die afkomstig was uit de Provence, had hem ter wereld gebracht terwijl zijn vader op zakenreis was in Frankrijk en ze had hem Giovanni genoemd. Zijn vader maakte daar Francesco (de Fransman) van, misschien omdat zijn moeder Franse was of omdat hij zelf pas uit dat land terugkeerde of omdat hij zijn zoon een paar keer naar Frankrijk stuurde voor zaken. Zijn ouderlijk huis is nu de Chiesa Nuova, waar op het pleintje een bronzen standbeeld van Francesco's ouders staat.

Francesco, die op zijn twintigste een jaar lang krijgsgevangene van Perugia was, werd de stichter van de franciscanen of minderbroeders. In 1209 kreeg hij in Rome van paus Innocentius III de officiële toestemming om zijn orde op te richten. Franciscus wordt ook *Il Poverello* (de Arme) genoemd omdat hij al op jonge leeftijd al zijn bezittingen aan de armen had geschonken. Zijn stadsgenote Chiara (Clara), een van zijn volgelingen, legde in 1212 in Franciscus' handen haar geloften af en werd de stichteres van de clarissen.

In 1224 ontving Franciscus de stigmata, de wondtekenen van Christus. Op het einde van zijn leven, waarschijnlijk in 1225, schreef hij het *Zonnelied*, het eerste gedicht van de Italiaanse literatuur. Hij overleed op 3 oktober 1226. Zijn feestdag is 4 oktober, sinds 1929 ook Werelddierendag omdat Franciscus voor de vogels predikte en tot de dieren sprak. Beroemd is de legende dat Franciscus een wolf laat beloven om de inwoners van Gubbio niet langer aan te vallen als ze hem te eten geven.

Franciscus was in 1223 ook de eerste die, met toestemming van paus Honorius III, de kerststal uitbeeldde met levende figuren in het bergplaatsje Greccio, een gebruik dat er ook nu nog bestaat. Vreemd genoeg is de patroonheilige van Assisi niet Sint-Franciscus, maar wel Sint-Rufinus, aan wie de dom van de stad gewijd is. Franciscus en Chiara zijn er gedoopt.

Minder dan twee jaar na zijn overlijden, in juli 1228, werd

Franciscus al heilig verklaard door zijn persoonlijke vriend paus Gregorius IX, die de orde der franciscanen als kardinaal al beschermde. (Dezelfde paus, die ook de Inquisitie in het leven riep, canoniseerde in mei 1232 een andere beroemde franciscaan Antonius van Padua, maar in juli 1234 ook Dominicus (de Spanjaard Domingo de Guzman), de stichter van de concurrerende dominicanen of predikheren.)

Kort na de heiligverklaring – Sint-Franciscus is trouwens een patroon van Italië – begon de franciscaan Elias van Cortona in 1228, op verzoek van Gregorius IX, met de oprichting van de basiliek die in 1253 werd ingewijd door paus Innocentius IV. Het heiligdom geldt als de geboorte van de Italiaanse gotiek.

De lage en wat duistere benedenkerk biedt een enorme rijkdom aan schitterende **fresco's** met werk van de Florentijnen Cimabue en Giotto en de Siënezen Pietro Lorenzetti en Simone Martini. Boven het altaar is werk te zien van een onbekende leerling van Giotto, die de *Maestro delle Vele* (van de Gewelven) wordt genoemd. In de Johannes de Doper-kerk in de linker dwarsbeuk bevinden zich de fresco's, onder meer een *Kruisiging* en een *Kruisafneming*, van Pietro Lorenzetti. In de rechter dwarsbeuk, de Nicolaaskapel, zie je onder meer een *Portret van Franciscus* door Cimabue en scènes uit het leven van Christus door Giotto en zijn leerlingen. In de eerste zijkapel links, de Sint-Martinuskapel, vind je de fresco's van Simone Martini met scènes uit het leven van Sint-Maarten van Tours. In de derde rechts, de Maria Magdalena-kerk, is eveneens werk van Giotto te zien.

Vanuit de benedenkerk leidt een dubbele trap naar de crypte, waar Sint-Franciscus is bijgezet en waar ook fresco's van onder meer Cimabue te zien zijn. Uit vrees dat zijn overblijfselen ontvreemd zouden worden, werd Franciscus in het geheim begraven en na verloop van tijd wist niemand nog waar. Pas in 1818 werden zijn relieken teruggevonden.

In de veel lichtere bovenkerk verdient het koorgestoelte met prachtig intarsia of houtinlegwerk uit circa 1500 aandacht. De fresco's in het koor, het dwarsschip en de *Vier evangelisten* in het gewelf van de kruising zijn van Cimabue. In de onderste fresco's van het schip heeft Giotto achtentwintig scènes uit het

Leven van Sint-Franciscus afgebeeld. Zeer beroemd is *Franciscus die tot de vogels preekt* rechts tegen de binnengevel. De bovenste taferelen op de rechtermuur zijn scènes uit het Oude Testament en op de linkermuur uit het Nieuwe Testament. Ze zijn deels vervaardigd door Giotto, deels door onbekende kunstenaars.

Op 26 september 1997 werd Umbrië en dus ook Assisi getroffen door een zware aardbeving die bijzonder veel schade aanrichtte in de Sint-Franciscus-basiliek. Daarbij stortte een deel van de gewelven in en liepen de fresco's van Cimabue en Giotto verschrikkelijke schade op.

Bologna

Algemeen

In de Romeinse tijd was deze stad van Etruskische oorsprong, die haar naam nochtans te danken heeft aan de Kelten, welvarend. De Etrusken noemden haar Felsina, de Romeinen Bononia. Toen het Romeinse Rijk ten onder ging, deelde Bologna in de klappen. Karel de Grote droeg de stad over aan de paus en ten gevolge daarvan ging ze later deel uitmaken van de Kerkelijke Staat.

In Bologna woedde met wisselende kansen de strijd tussen de pausgezinde Guelfi (Welfen) en hun tegenstanders, de keizergezinde Ghibellini (Ghibellijnen). In 1249 versloegen de Bolognezen keizer Frederik II en namen zijn zoon Enzo gevangen (zie verderop). In die dertiende eeuw kende de stad haar grootste bloei dankzij de ruilhandel en de zijde-industrie. Aan het einde van de dertiende eeuw was Bologna met een bevolkingsaantal van 60.000 de vijfde stad van Europa na Cordoba, Parijs, Firenze en Venetië.

Bologna bleef pausgezinnd tot paus Johannes XXII (1316-1334) in 1327 vanuit Avignon een neef van hem tot beheerder van de stad benoemde. Tegen diens autoritaire optreden kwamen de Bolognezen in opstand en ze verdreven hem. Tussen 1337 en 1347 zwaaide Taddeo Pepoli de scepter over Bologna, maar na diens dood zagen zijn opvolgers zich ertoe verplicht Bologna aan de Visconti van Milaan te verkopen. In 1348 werd de stad getroffen door de heersende pestepidemie, die aan 17.000 mensen het leven kostte en het inwoneraantal reduceerde tot 25.000. De pauselijke legaat in Italië profiteerde van de interne machtsstrijd tussen de Visconti, zodat Bologna toch weer aan de paus toeviel. Nieuwe opstanden maakten dat de stad in 1376 weer een eigen koers kon varen.

Bologna, San Petronio en Piazza Maggiore gezien vanaf de Asinelli-toren
| LUCA VOLPI

Van 1443 tot 1506 zwaaide de familie Bentivoglio, die al sinds 1401 betrokken was geweest bij oproer allerhande, ruim zestig jaar lang de plak in Bologna. Zo onderhielden de Bentivoglio onder meer goede relaties met de familie Sforza in Milaan, maar ze moesten de duimen leggen voor de troepen van paus Julius II (1503-1513) en vanaf 1506 werd de stad ingelijfd bij de Pauselijke Staat. (Ten gevolge van het verlies van Bologna in 1511 liet Julius zijn baard staan, en zo heeft Rafaël hem ook geschilderd in een portret waarvan verschillende versies bestaan: een in Londen, twee in Florence, een in Rome.)

Bologna is de hoofdstad van de Città Metropolitana di Bologna, een conglomeraat van de stad zelf en 54 omliggende gemeenten dat in 2015 is ontstaan ter vervanging van de provincie Bologna, en tevens de hoofdstad van de regio Emilia-Romagna. De stad zelf heeft nu circa 389.000 inwoners.

De **universiteit van Bologna** werd opgericht in 1088 en is daarmee de oudste van Europa. In 1999 werd in deze stad de zogenaamde Bolognaverklaring getekend om het hoger onderwijs in de verschillende Europese lidstaten in overeenstemming te brengen, onder meer door vergelijkbare diploma's met de bachelor-masterstructuur en de uitwisseling van studenten en docenten, zoals in het Erasmusprogramma (dat al sinds 1987 bestaat). Intussen doen ook landen mee die niet tot de EU behoren.

Bologna heeft drie bijnamen: **la Dotta, la Grassa en la Rossa**. *La Dotta* (de geleerde) slaat uiteraard op de gereputeerde universiteit en de faam van de rechtenstudie, *la Grassa* (de vette) heeft betrekking op de culinaire reputatie en de productie van de beroemde mortadella, en *la Rossa* (de rode) heeft een dubbele betekenis: het zou er enerzijds op slaan dat in de stad veel gebouwen in rode baksteen zijn opgetrokken en anderzijds dat de stad traditioneel een socialistisch bolwerk met een rode signatuur is.

Bijzonder aan en tevens kenmerkend voor Bologna is dat in de binnenstad circa veertig kilometer **overdekte galerijen** langs de straten lopen, die bescherming bieden tegen regen en de soms felle zon.

In Bologna werden een aantal belangrijke figuren uit de cultuurgeschiedenis geboren: kunstschilders Guido Reni, Domenichino en – recenter – Giorgio Morandi, wetenschappers Luigi Galvani en Guglielmo Marconi (Nobelprijs Natuurkunde in 1909) en filmregisseur en auteur Pier Paolo Pasolini.

Op 2 augustus 1980 vond in het centraal station van Bologna een terroristische aanslag plaats, de zwaarste naoorlogse aanslag in Italië. Daarbij verloren vijfentachtig mensen het leven. Hun namen en leeftijden staan op een gedenkplaat in de hal van het station. Er vielen ook meer dan tweehonderd gewonden. De Amerikaanse auteur Robert Hellenga wijdde in 1998 zijn roman *The Fall of a Sparrow* aan het gebeuren, in het Nederlands vertaald als *Bologna Blues*.

Bezienswaardigheden

Aan de Piazza Maggiore staat de gotische **Sint-Petroniusbasiliek**, die gewijd is aan een vijfde-eeuwse bisschop die patroon van Bologna werd: San Petronio. Deze kerk, de op vier na grootste ter wereld, is de belangrijkste van Bologna maar niet de zetel van de aartsbisschop, want dat is de San Pietro. Aan de bouw van de kerk is begonnen in 1390 en had paus Pius IV er geen stokje voor gestoken, dan was ze nog groter geworden.

Alleen het onderste gedeelte van de gevel is afgewerkt in roze en witte marmer. Boven de centrale deur is de *Madonna met kind* geflankeerd door Sint-Petronius en een andere heilige te zien. De hele omlijsting van dit portaal is het werk van Jacopo

della Quercia (circa 1374-1438). Voor de kerk moet ooit het bronzen beeld gestaan hebben dat Michelangelo gemaakt had van paus Julius II, maar dat werd omgesmolten om met het brons een kanon te gieten.

De kerk is binnen 132 meter lang, 60 meter breed en 44 meter hoog. Ze heeft aan elke zijde elf zijkapellen. Boven het hoogaltaar hangt onder een baldakijn een vijftiende-eeuws crucifix. Op die plek werd Karel V in 1530 tot keizer gekroond door de Medici-paus Clemens VII.

In de vierde kapel links is een schitterend vijftiende-eeuws fresco van Giovanni da Modena te zien. In deze afbeelding

De stadspatroon Sint-Petronius met stadsmodel | GERDA GOOSSENS

van de hel, gebaseerd op Dante's *Inferno*, verslindt een reusachtige monsterlijke duivel de verdoemden. Reminiscenties aan Jeroen Bosch zijn hier niet veraf. Schuin rechts boven het hoofd van de duivel ligt een naakte man op een rots. Zijn naam staat erbij: Mohammed. Het was voor moslimextremisten

reden genoeg om in 2006 een aanslag op de kerk te plannen, die gelukkig door de Italiaanse politie kon worden verijdeld.

In de basiliek is verder een mooi werk van Amico Aspertini te zien, een *Piëta met heiligen* uit 1519, een fraaie terracotta *Piëta* of *Bewening van Christus* van Vincenzo Onofri uit 1493-1500 en *Sint-Rochus* van Parmigianino uit 1525.

In de vloer van de kerk bevindt zich met een lengte van 67 meter de grootste zonnewijzer ter wereld en in een van de zijkapellen hangt ook een slinger van Foucault. Voor de Italiaanse auteur Umberto Eco, die hoogleraar semiotiek was (de leer van tekens en symbolen in filologie en logica) aan de universiteit van Bologna, was die de inspiratie voor zijn roman *De slinger van Foucault* (1988).

Rechts van de kerk, waar ook een aantal zittingen van het Concilie van Trente (1545-1563) plaatsvonden, staat het **Palazzo dei Notai** (van de notarissen) uit 1381. Tegenover de San Petronio bevindt zich het **Palazzo del Podestà** (van de rechtsmagistraat), het oudste paleis op de piazza uit circa 1200, met de **Torre dell'Arengo**, waarin de grootste klok van de stad hangt. Eronderdoor lopen twee elkaar kruisende gangen. Waar ze elkaar kruisen doet zich een merkwaardig akoestisch verschijnsel voor. Als je in een van de hoeken gaat staan met je aangezicht naar de muur, en je zegt iets (dat hoeft niet eens luid te zijn), dan kan iemand die in de diagonaal daartegenover liggende hoek staat je verstaan. Het gewelf, waarop de vier evangelisten in fresco zijn afgebeeld, geleidt je stem naar de overzijde. Boven een van de bogen staat paus Paulus v (1605-1621) gememoreerd. 'Paullo Quinto' staat er, met 2 l'en.

De **Piazza del Nettuno**, met de **Neptunusfontein** van Giambologna uit 1566, die hier ook de (Fontana del) Gigante wordt genoemd, bevindt zich tussen het dertiende-eeuwse **Palazzo d'Accursio** of **Comunale**, met daarnaast de **Biblioteca Sala Borsa**, en het **Palazzo Re Enzo** aan de overzijde.

Re Enzo, een bastaardzoon van de keizer van het Heilig Roomse Rijk, Frederik II van Hohenstaufen, was koning van Sardinië geweest en werd in 1249 door de Bolognezen gevangengenomen. Dat bleef hij tot zijn dood in 1272. Over Enzo wordt verteld dat hij, hoewel hij zich overdag vrij mocht bewegen,

De twee schuine torens (Asinelli- en Garisenda-toren) | GERDA GOOSSENS

's nachts werd opgesloten in een kooi die omhoog getakeld werd en aan de zoldering hing. Hij zou desondanks drie dochters hebben gehad en een zoon hebben verwekt bij een zekere Lucia di Viadagola. Deze zoon heette Bentivoglio, naar de uitspraak van zijn vader Enzo die verkikkerd was op Lucia en tegen haar zou hebben gezegd: '*Ben ti voglio*' (Ik verlang naar jou). Deze Bentivoglio zou de voorvader zijn van de hoger vernoemde heersers over Bologna, de familie Bentivoglio.

In het **Palazzo d'Accursio** of **Comunale**, nu het stadhuis van Bologna op de Piazza Maggiore, verbleven voor langere tijd paus Clemens VII (al van 20 oktober 1529) en Karel V (vanaf 5 november 1529) naar aanleiding van de keizerkroning van deze laatste op 24 februari 1530, zijn verjaardag. Met het oog op die kroning en de enorme publieke belangstelling die ze zou meebrengen was er tussen het paleis waar Clemens en Karel verbleven en de San Petronio een houten loopbrug aangebracht waarlangs de hoofdrolspelers zich veilig naar de basiliek konden begeven.

In de gevel van het Palazzo d'Accursio is een fraaie terracotta *Madonna* van Niccolò dell'Arca uit 1478 te zien en een al even mooi bronzen beeld door Alessandro Menganti van *Paus Gregorius XIII* Buoncompagni, de paus die in 1582 de kalenderwijziging doorvoerde en afkomstig was uit Bologna. In deze nieuwe gregoriaanse kalender volgde dat jaar op maandag 4 oktober vrijdag 15 oktober. De **Torre dell'Orologio** is vijftiende-eeuws. Rechts van het stadhuis valt ook een groot paneel met foto's op van mensen die tijdens de Tweede Wereldoorlog door de nazi's zijn omgebracht.

Er staan in het centrum van Bologna nog steeds twee vierkante schuine torens in baksteen. (Naar schatting stonden er op het eind van de twaalfde eeuw wel tweehonderd torens in de stad.) De hoogste van de twee, de **Asinelli-toren**, is 97,2 meter hoog en staat 2,2 meter uit het lood. Hij kan beklommen worden, maar uitsluitend aan de binnenzijde, met een trap van 498 treden. Voor die toren staat een beeld van Sint-Petronius, de beschermheilige van de stad. In de toren was vroeger een gevangenis gevestigd en in de vijftiende eeuw werden misdadige religieuzen in een kooi aan de buitenzijde van de toren gehangen.

De laagste van de twee, de **Garisenda-toren**, dateert van het einde van de elfde eeuw en is 48 meter hoog. Hij staat schuiner dan de andere, 3,2 meter uit het lood, en zo beschrijft Dante hem al in zijn *Inferno*, xxxi, 136-140 van de *Divina Commedia*. Met een helling van vier graden staat hij zelfs schuiner dan de toren van Pisa (met 3,97 graden). De schuine torens staan op de plaats waar men vanaf de antieke Via Emilia de stad binnenkomt en ze ontlenen hun naam aan de families die ze bouwden. De toren van de Asinelli werd opgericht tussen 1109 en 1119.

Links van de San Petronio wordt de piazza afgesloten door het **Palazzo dei Banchi** uit 1563-1565. Het werd gebouwd door Jacopo Barozzi (1507-1573), naar zijn geboorteplaats beter bekend als *Il Vignola*. Van de vijftien bogen geven er twee toegang tot de erachter liggende Mercato di Mezzo, de marktwijk, met aantrekkelijke voedingswinkels.

Onder de portieken van de Via dell'Archiginnasio bevindt zich de toegang tot het **Museo Civico Archeologico**, dat is ondergebracht in het vijftiende-eeuwse voormalige Ospedale della Morte. Er zijn Egyptische, Etruskische, Griekse en Romeinse artefacten te zien.

Nog steeds links staat een eindje verder het **Palazzo dell'Archiginnasio**, de middeleeuwse zetel van de universiteit. Daar verdient het **Anatomisch theater**, waar studenten medicijnen tot 1803 de dissectie van lijken konden bijwonen, bijzondere aandacht. Het is ontworpen door de Bolognese architect Antonio Paolucci en dateert van 1638-1649. Het is integraal uitgevoerd in sparrenhout met prachtig houtsnijwerk. De levensgrote beelden onderaan stellen twaalf beroemde medici voor (onder anderen Hippocrates en Galenus) en bovenaan staan twintig bustes van Bolognese anatomen. Op de zoldering is in de centrale achthoek Apollo afgebeeld. De katheders van de professoren, boven die van de assistent die de dissecties uitvoerde, wordt geflankeerd door twee gevilde menselijke figuren in lindehout.

De schitterende **bibliotheek** is helaas maar zeer gedeeltelijk toegankelijk, meestal beperkt tot de zogenaamde Zaal van het *Stabat Mater*, zo genoemd omdat in die zaal op 18 maart 1842 het *Stabat Mater* van Gioachino Rossini voor het eerst werd uit-

gevoerd, gedirigeerd door Gaetano Donizetti. De zaal is helemaal gedecoreerd met wapenschilden om het belang en het prestige van het instituut te benadrukken. In het hele gebouw, ook in de buitengalerijen en gangen en langs de trappen, zijn circa zesduizend wapenschilden afgebeeld, hoofdzakelijk van studenten. Het is daarmee de rijkste heraldische collectie ter wereld.

Voor dit palazzo staat op de **Piazza Galvani** een beeld van Luigi Galvani, de wetenschapper die in 1780 ontdekte dat spieren samentrekken door elektrische impulsen. Het galvanisme dat van zijn naam is afgeleid (of het tot leven brengen van organismen door elektrische stroom) inspireerde Mary Shelley wellicht tot het verhaal van *Frankenstein* (1818). Op een gebouw links achter het standbeeld hangt een gevelplaat waarop te lezen staat dat Michelangelo er in 1506 het niet bewaarde bronzen beeld van paus *Julius II* gegoten heeft, Giambologna in 1564 zijn *Neptunus* en Alessandro Menganti in 1580 het beeld van paus *Gregorius XIII* op het Palazzo Comunale.

En verder

Nog de moeite van een bezoek waard is de **Santo Stefano**, een complex van verschillende kleine kerken – ooit waren het er zeven – waarvan de elfde-eeuwse **Crocifisso-kerk** met zijn hoogaltaar boven een crypte de toegang vormt. Van daaruit kom je in een twaalfde-eeuwse ronde kerk met twaalfhoekige koepel, de **Chiesa del Santo Sepolcro**, die aan de Heilig Graf-kerk in Jeruzalem doet denken. Daar bevond zich tot 2000 het graf van de Heilige Petronius, de stadspatroon van wie de relieken nu in de San Petronio-basiliek rusten.

In de Santo Sepolcro-kerk bevindt zich onder een rooster een waterput met daarin het water van een bron die ooit dienst heeft gedaan voor de Isiscultus. Die moet tweeduizend jaar geleden aan de oorsprong hebben gelegen van de wonderbaarlijke geschiedenis van de Santo Stefano. In de middeleeuwen werd het water als miraculeus beschouwd en zorgde het voor genezing van de meest diverse ziektes. Het water was gewijd met water van de Jordaan dat door Sint-Petronius was aangevoerd.

Massaal kwamen mensen die aan een of andere kwaal leden hiernaartoe om genezing af te smeken. Volgens het verhaal vonden in 1307 op één enkele dag honderdvijftig zieken genezing door van het water te drinken, onder hen doven, stommen, blinden en van de duivel bezetenen. De toeloop was zo groot dat op 22 mei van dat jaar op het plein tenten moesten worden opgezet om de talrijke pelgrims, die soms van verafgelegen streken kwamen, bescherming te bieden tegen zon of regen terwijl ze hun beurt afwachtten om in de Santo Stefano binnen te kunnen.

Van het complex maakt ook de vijfde-eeuwse **Santi Vitale e Agricola** deel uit en via de zogenaamde **Hof van Pilatus**, waar het bekken staat waarin Pilatus zijn handen in onschuld waste toen hij Christus ter dood veroordeelde, kom je in de dertiende-eeuwse **Chiesa della Trinità**, waar nog erg mooie houten beelden van een antieke kerststal te bewonderen zijn. Ze dateren van 1370 en stellen de *Aanbidding der koningen* voor.

De **Santa Maria dei Servi** is een bezoek waard omdat er een schitterende *Maestà* (letterlijk een Majesteit, in feite een grote Tronende Madonna met kind) uit 1280-1285 van Cimabue, de leermeester van Giotto, te zien is.

In de **San Pietro**-kathedraal is een indrukwekkende *Piëta* in bruin terracotta van Alfonso Lombardi te bewonderen, daterend van het begin van de zestiende eeuw, met acht levensgrote figuren, en in de **Santa Maria della Vita** een nog dramatischer *Bewening van Christus* van Niccolò dell'Arca met zeven monochrome terracotta figuren, daterend van tussen 1463 en 1490.

Voor de **San Francesco** staan drie grafmonumenten onder groene piramidale daken die op zuiltjes rusten. Ze worden de **Tombe dei Glossatori** (van de tekstverklaarders) genoemd. Het zijn de praalgraven van rechtsgeleerden die de uitstraling van de universiteit van Bologna hebben vergroot. De kerk zelf werd

ingewijd in 1254. Er is een fraai veertiende-eeuws retabel te zien van de gebroeders Pier Paolo en Jacobello dalle Masegne, terracotta's die aan het geslacht van de Della Robbia doen denken en het grafmonument van de tegenpaus Alexander v (1409-1410), eveneens in terracotta.

In de **San Domenico** bevindt zich het bijzonder mooie graf van de stichter van de dominicanen, de Spanjaard Domingo de Guzman, die in 1221 in Bologna overleed en al in 1234 heilig werd verklaard. Zijn graftombe is een prachtige realisatie van Nicola Pisano en zijn leerlingen waaraan ook Michelangelo heeft bijgedragen. Er is verder een fraai *Mystiek huwelijk van de Heilige Catharina* te zien van Filippino Lippi in de kapel rechts van het priesterkoor. Op het plein voor de kerk staan twee zuilen met op de ene de Heilige Dominicus en op de andere de Madonna van de rozenkrans, omdat het de dominicanen zijn geweest die het bidden van de rozenkrans gepropageerd hebben. Ze waren ervan overtuigd dat ze dankzij het bidden van de rozenkrans de Turken hadden verslagen in de befaamde Zeeslag van Lepanto op 7 oktober 1571. Het piramidevormig grafmonument uit 1291 op het plein is ook hier dat van een rechtsgeleerde.

Het is hier in de San Domenico van Bologna dat de uit Ferrara afkomstige boeteprediker Girolamo Savonarola (1452-1498), die van 1494 tot 1498 over Firenze heerste (p. 46 en 83), op 24 april 1475 toetrad tot de Orde der dominicanen, nadat hij hooghartig was afgewezen door een jonge vrouw op wie hij hopeloos verliefd was.

In de **San Giacomo Maggiore** bevindt zich het grafmonument van de familie Bentivoglio door Jacopo della Quercia, dat dateert van 1435. Daarachter ligt het bijzonder mooie **Oratorium van Sint-Cecilia**, waar tien scènes uit de levens van de heiligen Cecilia, Valerianus en Tiburtius te bewonderen zijn, uitgevoerd tussen 1504 en 1506 door kunstenaars als Amico Aspertini, Francesco Raibolini (bekend als 'Il Francia') en Lorenzo Costa.

De **Pinacoteca Nazionale** wordt beschouwd als een van de meest vooraanstaande schilderijencollecties van Italië. Er is veel werk te zien van Rafaël, Cima da Conegliano, Pietro Perugino,

Jacopo Tintoretto, Parmigianino, Guido Reni, Annibale, Agostino en Ludovico Caracci. Op twee schilderijen van Lorenzo Costa wordt Sint-Petronius afgebeeld met in zijn handen een model van de stad die hij beschermt, waarop de twee schuine torens te zien zijn. Dat heeft Guido Reni overigens ook gedaan in een reusachtig schilderij van een *Piëta*.

Het **Museo Morandi** is integraal gewijd aan het werk van de beroemde hedendaagse kunstenaar Giorgio Morandi (1890-1964), een geboren Bolognees en de schepper van schitterende stillevens. Het huis in de Via Fondazza 36, waar hij sinds 1910 woonde, zijn atelier had en overleed, is te bezoeken.

Bomarzo

Naar Bomarzo gaan reizigers specifiek voor het hoogst merkwaardige en verbazingwekkende Parco dei Mostri (het Monsterpark), dat in het Nederlands gewoon de Tuinen van Bomarzo wordt genoemd. Het is een schepping van de architect Pirro Ligorio in opdracht van prins Pier Francesco Orsini, algemeen bekend als Vicino – er hangt een fraai schilderij van hem door Lorenzo Lotto in de Accademia van Venetië dat gewoonlijk wordt aangeduid als *Portret van een jongeman*. Het park is een poging om Vicino's gebroken hart te luchten, na de dood van zijn echtgenote Giulia Farnese (1527-1557), een dochter van Galeazzo Farnese en dus niet de Giulia Farnese (1474-1524) die ertoe bereid was de minnares van paus Alexander VI te worden op voorwaarde dat hij haar broer tot kardinaal benoemde. Die broer, Alessandro Farnese, werd de latere paus Paulus III. Ligorio begon aan het park in 1560 en de werken duurden tot 1585.

In de tuinen zijn zeer bijzondere en meestal reusachtige beelden te zien. Je komt binnen langs twee sfinxen. Verder kuier je langs een grote kop van Glaucus, een gigantische sculptuur van Hercules en Cacus, een reusachtige schildpad en de muil van een walvis. Vervolgens zie je ook het gevleugelde paard Pegasus, een nymfaeum (monumentale fontein), een beeld van Venus, een grotesk reuzenmasker en een theater. In een met opzet schuin gebouwd huis (*la Casa Pendente*) moet je proberen de trekkende helling op te vangen en je evenwicht niet te verliezen. Verder kom je langs een Etruskische bank en een enorme vaas, een reusachtige angstaanjagende opengesperde muil waar je in kunt en die je dus bij wijze van spreken opslokt, en waar een tafel staat en rustbanken langs de wanden zijn aangebracht.

LINKS De draak in het Parco dei Mostri of de Tuinen van Bomarzo
ISTOCK - PHOTOGILIO

De avontuurlijke wandeling brengt je daarna langs een gevleugelde draak, een enorme olifant met een gebouw op zijn rug, en beelden van Ceres, Neptunus tussen dolfijnen, een slapende nimf, en Echidna (de moeder van alle monsters uit de Griekse mythologie), met vlakbij twee leeuwen en een gevleugelde furie. Tijdens de intrigerende en verrassende tocht kom je ook nog een beeld van Proserpina tegen en een van de driekoppige hellehond Cerberus. Het goed bewaarde tempeltje werd gebouwd na het overlijden van Orsini's tweede echtgenote Cleria Clementini. Tot slot is er nog een rotonde met een terras erop.

De Nederlandse schrijfster Hella S. Haasse (1918-2011) publiceerde in 1968 het interessante non-fictieboek *De tuinen van Bomarzo*.

Capri

Capri, een eiland van zes kilometer lang en maximaal drie kilometer breed, met een oppervlakte van 10,5 vierkante kilometer en ruim vijftienduizend inwoners, heeft een glamoureuze reputatie. In het hoogseizoen, ruwweg van maart tot en met oktober, wordt het overspoeld door honderdduizenden toeristen die per veerboot vanuit Napels of Sorrento naar Capri worden gebracht, zodat men overweegt om het aantal veerboten te beperken. Het is verboden om per auto te komen als je niet op Capri woont. Alleen de bewoners mogen een auto hebben. Toeristen verplaatsen zich te voet, met minibusjes, openbaar vervoer, taxi's of kunnen een scooter huren.

De naam van het eiland zou van de oude Grieken stammen, die het eiland genoemd hebben naar de wilde zwijnen die er leefden, in het Grieks *kapros*. Anderen zien de oorsprong veel eerder in de *caprae* (meervoud van *capra*), Latijn voor geiten of gemzen, die er nog steeds voorkomen.

De eerste drie Romeinse keizers – Augustus, Tiberius en Caligula – hadden een buitenverblijf op Capri. Tiberius, die de laatste tien jaar van zijn leven ook op Capri woonde, bezat er twaalf villa's en bestuurde het Romeinse Rijk van hieruit.

Tot de negentiende eeuw werd Capri weinig bezocht, maar in 1826 bracht de Duitse dichter en schilder August Kopisch de **Grotta Azzurra** onder de aandacht van de wereld, zodat hij geldt als de ontdekker van de **Blauwe Grot**. Die was bij de lokale bevolking al altijd bekend geweest, want volgens Suetonius organiseerde Tiberius in de Blauwe Grot orgieën met als gevolg dat hij op het einde van zijn leven lelijk getekend moet zijn geweest door syfilis. De Capriati waren echter van mening dat er in de grot boze geesten huisden.